

'Miserabele personen' en hun toegang tot het stadsbestuur

Pro deo petitities in achttiende-eeuws Antwerpen

Griet Vermeesch

TSEG 12 (4): 1–27

DOI: 10.5117/TSEG2015.4.VERM

Abstract

'Miserable persons' – including widows, orphans and 'the poor' – were entitled to petition their city governors free of charge, because of their destitution. Which 'poor' qualified for such entitlement is hard to derive from normative sources. Historiography offers inconsistent interpretations. Simona Cerutti, on the one hand, has asserted for eighteenth-century Turin how poverty related first and foremost to ignorance of local laws and lack of local ties, and less to material circumstances. Katherine Lynch, on the other hand, has stressed the importance of early modern poor relief to local poor in the creation of civic communities. If such interpretative scheme is applicable to 'pro deo' petitioning, the local belonging of such petitioners instead of lack of local ties must have been characteristic. A full-text analysis of 213 petitions offered to the Antwerp city government during the eighteenth century helps to explore the nature of poverty of social groups who managed to access the city government free of charge. They did so to acquire some relief in the form of an allowance, an authorisation or – more often than not – the arbitration of interpersonal conflicts. All in all, little pro deo petitions were registered in the so-called *rekwestboeken*. It appears that only a specific group among the large sections of urban poor qualified for the status of 'persona miserabilis'. They more often than not belonged to the local community, their poverty was a fairly recent experience and related to downward social mobility. The article also argues that only those who found a legal professional willing to help submitting a 'pro deo' petition, managed to do so. In short, the city government of eighteenth-century Antwerp was difficult to approach by lower social groups.

Keywords: Geschiedenis van Antwerpen, petitioneren, toegang tot rechtspraak, achttiende eeuw, armenzorg

1 Inleiding

Op 9 november 1726 boog de magistraat van Antwerpen zich over een verzoekschrift van inwonerster Joanna Catharina Huybrechts. Haar man was zwaar in de schulden geraakt en hun inboedel en waardepapieren ter waarde van 2.100 gulden waren in het voorjaar in beslag genomen. In strijd met het gewoonterecht was ze alles kwijt geraakt zodat ze niet meer in staat was haar vijf kinderen te onderhouden. Een rechtsgang was voor haar de logische volgende stap, maar ze vond geen procureur en advocaat bereid haar – noodzakelijkerwijs kosteloos – bij te staan in haar zaak ‘alhoewel sy daer toe verobligeert syn soo naer rechtte als christelyck liefde ende behulpsaemhyt’. Ze was dan ook genoodzaakt zich tot het stadsbestuur te wenden met de ‘oetmoedelijcke’ vraag haar een procureur en een advocaat toe te wijzen. Een week later bevestigde de magistraat dat de suppliante ‘onder notitie’ gediend moest worden, wat betekent dat alle kosten verbonden aan de rechtszaak, inclusief de vergoedingen voor de procureur en de advocaat, voorlopig niet betaald moesten worden. Er moest wel notitie van worden bijgehouden, om na afloop van de zaak de kosten alsnog te kunnen verhalen op de partij die in het ongelijk was gesteld. Over de afloop van deze zaak komen we verder niets te weten.¹

Dit verzoekschrift illustreert meerdere aspecten van de geschiedenis van achttiende-eeuws Antwerpen die in dit artikel aan bod komen. Het verzoekschrift was pro deo ingediend, wat betekent dat de gebruikelijke zegel- en registratierechten niet moesten worden betaald, omwille van de armoede van de rekestant. De armoede van Joanna Catharina Huybrechts was voor haar een relatief nieuw gegeven, gezien de aanzienlijke waarde van de aangeslagen inboedel. Verder illustreert het verzoekschrift dat de toegang tot de stedelijke rechtbank geen evidentie was. Historici benadrukken de laatste jaren de opvallend brede toegankelijkheid en de sociale

¹ De auteur dankt de leden van de redactie, de anonieme referenten en haar collega's van de onderzoeksgroep HOST – en in het bijzonder Anne Winter en Frederik Buylaert – voor de waardevolle suggesties en commentaren op eerdere versies van dit artikel. Felixarchief, Privilegekamer (verder Pk), inv. nr. 815, f. 204v-205r.

breedte van het cliënteel van vroegmoderne rechtbanken.² Zo worden oudere visies weerlegd dat rechtbanken voornamelijk deel uitmaakten van een elitecultuur en wordt de vertrouwdheid van 'gewone' mensen met juridische procedures en concepten vastgesteld.³ Uit het verzoekschrift van Joanna Catharina Huybrechts blijkt echter dat het voeren van een proces geen vanzelfsprekendheid was voor mensen die tot armoede waren geraakt. Ze achtte rechtshulp door specialisten noodzakelijk, maar kon die niet betalen.

Lokale en centrale overheden in de Nederlanden – en elders – voorzagen in een speciale 'pro deo' procedure voor mensen zoals Joanna Catharina Huybrechts, die als 'miserable persoon' of 'persona miserabilis' werden beschouwd.⁴ De termen 'pro deo' en 'personae miserabiles' zijn afkomstig van het canoniek recht, dat in de twaalfde eeuw de mogelijkheid verzekerde aan weduwen, wezen en 'armen' om hun rechten te kunnen laten gelden in kerkelijke rechtbanken. In de late Middeleeuwen namen wereldlijke overheden dit gebruik over. In de ordonnantie op de civiele procedure van 1531 legde Karel V personeel van rechtbanken, procureurs en advocaten op armen gratis of 'voor de liefde Gods' te dienen. Om dergelijke hulp te bekomen, moest het individu een verzoekschrift richten aan de rechter van het betrokken hof, die moest oordelen of de zaak rechtvaardig was en of de suppliant inderdaad 'arm' was. Het verzoekschrift van Huybrechts is daar een voorbeeld van. De frase 'pro deo' komt niet alleen voor op documenten die binnen een juridisch geschil werden opgemaakt, maar ook op tal van andere documenten, zoals verzoekschriften en boedelinventarissen. Steeds waren zegelrechten en andere kosten verbonden aan het opmaken van het document kwijtgescholden aan de betrokkene omwille van diens armoede.⁵

Over wie die 'armen' waren en wat 'armoede' in de context van pro deo

2 Zie bijvoorbeeld Benoît Garnot, *Justice et société en France aux XVIe, XVIIe et XVIIIe siècles* (Paris 2000); James E. Shaw, *The justice of Venice. Authorities and liberties in the urban economy, 1550-1700* (Oxford 2006); Jeremy Hayhoe, *Enlightened feudalism. Seigniorial justice and village society in eighteenth-century northern Burgundy* (New York 2008); Julie Hardwick, *Family business. Litigation and the political economies of daily life in early modern France* (Oxford 2009).

3 Zie bijvoorbeeld Michael Sonenscher, 'Journymen, the courts and the French trades 1781-1791', *Past and Present* 114 (1987), 77-109; idem, *Work and wages. Natural law, politics and the eighteenth-century French trades* (Cambridge 1989); Joanna Bailey, 'Voices in court: lawyers' or litigants?', *Historical Research* 74 (2001), 392-408; Garthine Walker, *Crime, gender and social order in early modern England* (Cambridge 2003); Hardwick, *Family business*.

4 De procedure werd ook wel 'onder notitie' genoemd.

5 Griet Vermeesch, 'Access to justice. Legal aid to the poor at civil law courts in the eighteenth-century Low Countries', *Law and history review* 32 (2014), 683-714.

ingediende verzoekschriften betekende, blijven de normatieve bronnen bijzonder vaag. Ook de historiografie biedt hier weinig antwoorden op. Alleen Simona Cerutti heeft de ‘personae miserabiles’ bestudeerd die in achttiende-eeuws Turijn recht hadden op het voeren van een proces volgens de summere procedure, wat betekent dat ze geen beroep hoefden te doen op specialisten omdat het verdict in mindere mate op formele rechtsbronnen werd gebaseerd. Cerutti stelde vast dat de ‘personae miserabiles’ een opvallend gemengde groep betrof die niet alleen uit weduwen, wezen en ‘armen’ bestond, maar ook uit soldaten, vreemde kooplui, pelgrims en vreemdelingen over het algemeen. Niet de materiele armoede, maar wel het gebrek aan een plaatselijk sociaal netwerk en kennis van de lokaal geldende rechtsnormen verenigden deze groep mensen. Ook diegenen die door tegenslag onverhoeds tot armoede kwamen, en hun gebruikelijke welvaartspeil niet langer konden handhaven, werden in achttiende-eeuw Turijn als ‘personae miserabiles’ beschouwd. Ze besloot dat ‘armoede’ veeleer een juridisch gegeven dan een materieel gegeven was, en dat vooral de gebrekkige lokale inbedding van een persoon diens armoede uitmaakte.⁶

Een alternatieve, en eigenlijk tegenovergestelde analyse kan afgeleid worden uit de invloedrijke analyses van Katherine Lynch, die heeft betoogd dat publieke diensten, en met name de armenzorg aan lokale ‘huisarmen’, in de Nieuwe Tijd een cruciale rol vervulden in het uitbouwen van een stedelijke gemeenschap. Door zorg te verlenen aan specifieke groepen, werden lokale banden aangehaald en versterkt, in een context waarin de vroegmoderne stedelijke gemeenschap met sociale polarisatie en verarming werd geconfronteerd, waardoor traditionele mechanismen van sociale organisatie onder druk kwamen te staan.⁷ Het pro deo petitioneren, waarbij gratis een beroep werd gedaan op juridische en administratieve diensten omwille van persoonlijke omstandigheden, kan mogelijks binnen dat interpretatief kader als een vorm van liefdadigheid worden geanalyseerd. In dat geval moet net de lokale inbedding, in plaats van een gebrek daaraan, aan de basis hebben gelegen van het recht om pro deo te petitioneren. Al bij al is het dus de vraag wie pro deo mocht petitioneren, en hoe een dergelijk recht kon worden bekomen.

In dit artikel wordt dit nagegaan aan de hand van een tekstuele analyse

6 Simona Cerutti, *Giustizia sommaria. Pratiche e ideale di giustizia in una società di Ancien Régime (Torino XVIII secolo)* (Milaan 2003); idem, ‘les “misérables” en droit Italien au XVIIIe siècle’, in: Claudia Moatti en Wolfgang Kaiser (red.), *Gens de passage en Méditerranée de l’Antiquité à l’époque moderne. Procédures de contrôle et d’identification* (Parijs 2007), 228.

7 Katherine A. Lynch, *Individuals, families, and communities in Europe, 1200-1800. The urban foundations of Western society* (Cambridge 2003), hoofdstuk 3.

van 213 verzoekschriften die pro deo werden ingediend in achttiende-eeuws Antwerpen. Zoals we zullen zien, betrof een groot deel van de pro deo ingediende verzoekschriften de vraag om 'pro deo' rechtshulp. Echter, ook andere vragen werden door middel van 'pro deo' verzoekschriften aan het stadsbestuur gericht. De centrale vragen van het artikel zijn dus hoe vaak pro deo werd gepetitioneerd en wie de mensen waren die zo een beroep deden op juridische en administratieve diensten zonder daar de gebruikelijke tarieven voor te moeten betalen. Het antwoord op die vragen draagt bij tot een beter begrip van de relatieve toegankelijkheid van de vroegmoderne stedelijke rechtbanken. Door de sociale profielen van 'pro deo' procederende partijen vast te stellen, wordt de sociale ondergrens van het cliënteel van de rechtbank tot op zekere hoogte duidelijk. Ten tweede draagt een identificatie van pro deo rekestranten bij tot ons begrip van de relatieve inclusiviteit van de vroegmoderne stedelijke gemeenschap door vast te stellen of de 'miserabele personen' in achttiende-eeuws Antwerpen een even gemengde groep mensen betrof als hun tegenhangers in achttiende-eeuws Turijn. De mechanismen die Katherine Lynch naar voor heeft geschoven, kunnen zo in de praktijk worden getest en in kaart gebracht. Wie behoorde tot de 'inclusieve' Antwerpse gemeenschap in de achttiende eeuw, die het stadsbestuur in zijn nood rechtsreeks en gratis mocht aanschrijven, en hoe werd dat bepaald?

Antwerpen biedt een mooie casus voor dit onderzoek. De stad herbergde om en bij de 50.000 inwoners waarvan een groot deel werkzaam was in de op export gerichte textielnijverheid. In de loop van de achttiende eeuw was die industrie het voorwerp van toenemende buitenlandse concurrentie, met een herstructurering tot gevolg. Nieuwe gemengde en katoenen stoffen werden in toenemende mate gefabriceerd door goedkope, niet in een corporatief kader opgenomen arbeidskrachten, ten koste van snel verarmende ambachtslui. Achttiende-eeuws Antwerpen werd daarom gekenmerkt door snel oprukkende verpaupering en sociale polarisatie.⁸ Een analyse van pro deo verzoekschriften is in een dergelijke context van verarming van middengroepen bijzonder interessant. Zoals in de volgende paragraaf zal worden toegelicht, laat de bronnensituatie in het Antwerpse archief bovendien goed toe het pro deo petitioneren te bestuderen. Zo kan

8 Catharina Lis, "Sociale politiek in Antwerpen (1779). Het controleren van de relatieve overbevolking en het reguleren van de arbeidsmarkt," *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 2 (1976): 146-66; Catharina Lis, *Social change and the labouring poor: Antwerp 1770-1860* (New Haven en London 1986): 5-38, 110-1; Alphonse Thijs, *Van "werkwinkel" tot "fabriek". De textielnijverheid te Antwerpen (einde 15de-begin 19de eeuw)* (Brussel 1987).

een beeld worden geschetst van de verhouding tussen het stadsbestuur en een kwetsbare groep inwoners tijdens de achttiende eeuw.

2 Bronnen en methode

Vroegmodern Antwerpen biedt uitstekende mogelijkheden voor een onderzoek naar pro deo petitioneren omdat de zogenoemde rekwesboeken, waarin aan het stadsbestuur gerichte verzoekschriften zijn geregistreerd, voor de periode van 1559 tot 1797 vrijwel volledig zijn bewaard in 269 dikke bundels. Nadat een verzoekschrift was ingediend, kwam het ter tafel van de magistraat, waar één of meerdere schepenen als commissaris werden aangesteld om het nader te bekijken. Hun namen werden in een zogenoemd 'apostille' op het originele verzoekschrift opgetekend. Enkele dagen of soms enkele weken later legden die commissarissen verslag af, op basis waarvan een beslissing werd getroffen die eveneens in een apostille op het originele verzoekschrift werd neergepend. Het werd vervolgens gekopieerd, inclusief de apostilles, in de rekwesboeken. Voor die registratie betaalde de rekwesrant een gulden en vier stuivers, of een veelvoud daarvan in het geval van langere verzoekschriften. In het geval van pro deo rekwessten werd 'pro deo' opgetekend in de marge. Deze bron maakt het mogelijk vast te stellen wie zoal petitioneerde, voor welke reden dat was en hoeveel petitiees zoal jaarlijks werden ingeleverd, hetzij tegen betaling, hetzij 'pro deo'. Of de rekwesboeken werkelijk alle verzoekschriften bevatten die ooit zijn ingediend, is moeilijk te achterhalen. Zo is het de vraag of alle aangeboden verzoekschriften daadwerkelijk werden geregistreerd. Het valt bijvoorbeeld op dat de overgrote meerderheid van de geregistreerde verzoekschriften op zijn minst gedeeltelijk werd goedgekeurd. De registratie in de rekwesboeken gaf de rekestrant juridische zekerheid, want zo kon die later naar een erkend afschrift van het originele verzoekschrift en de besluiten erop teruggrijpen. Daar moest dan ook ruim een gulden registratierechten voor worden betaald. Het is waarschijnlijk dat onsuccesvolle rekwesstranten zich minder geroepen voelden hun verzoekschrift te laten registreren. Dat kan ook voor pro deo rekestranten gelden, die de registratierechten nochtans kregen kwijtgescholden.

Voor dit artikel werd een steekproef van zeventien jaar getrokken uit de achttiende-eeuwse rekwesboeken, waarbij vanaf 1711 om de vijf jaar volledige afschriften van alle pro deo ingediende verzoekschriften in een database zijn opgenomen. Van de 11.645 totaal aantal verzoekschriften in de steekproefjaren werden 272 verzoekschriften geïdentificeerd als 'pro deo'

en in de database ingevoerd, oftewel 2,3 procent van het totaal (tabel 1).⁹ Een eerste vaststelling is dus dat relatief weinig pro deo verzoekschriften werden ingediend in de loop van de achttiende eeuw. Verder is de afname van het aantal verzoekschriften dat jaarlijks in de rekwestboeken werd geregistreerd opvallend. Terwijl tijdens het eerste kwart van de eeuw nog ruim duizend verzoekschriften werden ingediend, was dat in de tweede helft van de achttiende eeuw gehalveerd. Het aantal pro deo aangeboden verzoekschriften volgde ongeveer dezelfde trend. Zoals hieronder nog zal blijken, betrof een groot aantal verzoeken juridische aangelegenheden. De afname van het aantal verzoekschriften kan dan ook samenhangen met de sterke afname van procesvoering dat zich in heel West-Europa, maar ook in Antwerpen, manifesteerde.¹⁰ Verder onderzoek in de rekwestboeken zou deze hypothese moeten staven.

Tabel 1. Steekproef ingediende verzoekschriften te Antwerpen in de 18de eeuw.

Jaar	Totaal	Pro deo	% pro deo op totaal
1711	1.107	29	2,6
1716	1.038	21	2,0
1721	1.019	24	2,4
1726	842	33	3,9
1731	811	22	2,7
1736	787	21	2,7
1741	605	23	3,8
1746	509	15	2,9
1751	694	20	2,9
1756	511	10	2,0
1761	478	6	1,3
1766	444	11	2,5
1771	528	19	3,6
1776	476	10	2,1
1781	367	5	1,4
1786	790	3	0,4
1791	639	0	0,0
Totaal	11.645	272	2,3

9 De getrokken steekproef bevat enkele lacunes. Bij een aantal verzoekschriften hebben de stoelklerken immers verzuimd het betaalde bedrag voor registratie of de aanduiding 'pro deo' op te tekenen. Dat betrof vooral verzoekschriften waarvan ze geen volledige transcriptie in de rekwestboeken hadden opgenomen.

10 Bart Willems, *Leven op de pof. Krediet bij de Antwerpse middenstand in de achttiende eeuw* (Amsterdam 2009), 220-224.

Ter analyse van het corpus bronnen is gebruik gemaakt van het programma Maxqda voor kwalitatieve tekstanalyse, dat zich uitstekend leent voor de analyse van een groot aantal teksten zonder de individuele, tekstuele informatie van de ingevoerde bronnen te verliezen.¹¹ Echter, niet alle pro deo ingediende petitieën uit de database zijn weerhouden voor verdere analyse. Zo betroffen negentien van de ingevoerde verzoekschriften processtukken, die niet als verzoekschrift zijn beschouwd. Het grote aantal petitieën dat in de loop van een juridisch proces werd aangeboden, verklaart wellicht dat afschriften van processtukken in de rekwesboeken terecht kwamen. Verder zijn ook veertig verzoekschriften buiten het onderzoek gehouden die door instellingen waren ingediend. Zo hadden de armenmeesters, kerkmeesters, regeerders van broederschappen, abten en abdisen het recht om verzoekschriften ‘pro deo’ in te dienen. Na het weglaten van de processtukken en de ‘institutionele’ verzoekschriften blijft een corpus van 213 teksten over die door individuen werden ingediend, omdat ze als te arm werden beschouwd om de kosten die anders bij het petitioneren kwamen kijken, te betalen. 77 verzoekschriften waren afkomstig van mannen; 100 van vrouwen – waaronder 34 weduwen –; 19 van echtparen en 17 van groepen. Van 163 van die 213 verzoekschriften lieten de rekwesboeken toe een volledige transcriptie in de database op te nemen. Van de vijftig overige verzoekschriften bevatten de rekwesboeken – en de database – slechts een samenvatting.

3 De cruciale rol van procureurs, notarissen en stoelklerken in het faciliteren van petitieën

Voor we tot de inhoudelijke analyse overgaan, moet eerst worden stilgestaan bij de tussenpersonen die instonden voor het opschrijven van de verzoekschriften. Zij vervulden immers een cruciale rol in het faciliteren van petitieën, en zoals we zullen zien, kan hun identiteit tot op zekere hoogte verklaren welke sociale groepen hun weg vonden naar het stadsbestuur. 67 van de 163 getranscribeerde verzoekschriften werden (mede) ondertekend door een scribent, die dikwijls een procureur-notaris was.¹² Bij 67 andere verzoekschriften is geen ondertekening genoemd en in 29 gevallen heeft (of hebben) de rekwesrant(en) zelf hun verzoekschrift

¹¹ <http://www.maxqda.com/> Geraadpleegd op 25 februari 2015.

¹² Hun namen konden terug gevonden worden in: Felixarchief, Gilden en ambachten, inv. nr. 4569, Advocaten en Procureurs.

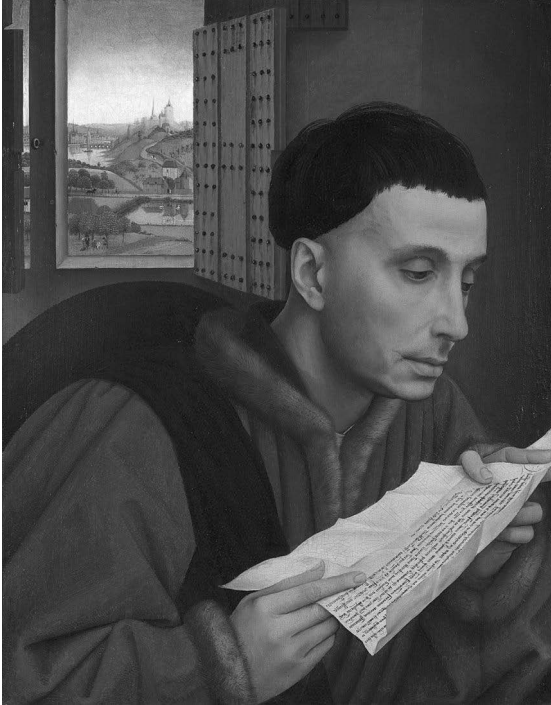

ondertekend, waarvan drie verzoekschriften met een handmerk. De namen van de procureurs-notarissen zijn eenvoudig te traceren, maar wie zijn de overige personen die het petitioneren begeleidden en faciliteerden? Daar komen we tot op zekere hoogte achter dankzij een klacht van de procureurs-notarissen uit 1764, die werd aangetroffen in archiefstukken die in het kader van eerder onderzoek naar het functioneren van onder andere de Antwerpse stedelijke administratie zijn bestudeerd.¹³ Zij klaagden toen per formeel verzoekschrift dat heel wat anderen zich bezig hielden met het uitschrijven en indienen van petitities, betreffende 'saecten tenderende en smaeck hebbende van judicieele actens'. De procureurs-notarissen waren hierover niet te spreken omdat ze inkomsten uit schrijffoon aan hun neus voorbij zagen gaan. Met name de stoelklerken van de stedelijke secretarie, de lagere ambtenaren die in dienst waren van de griffier en de vier secretarissen van de stad, begaven zich blijkbaar op hun terrein want de procureurs verzochten om een gedeeltelijk verbod aan de stoelklerken om zich nog langer in te laten met het opstellen van verzoekschriften. De stoelklerken reageerden echter dat ze het hun 'goet recht' vonden, 'het geene sij van alle oude tijden hebben gehad, te weten van 't maecken, ende presenteren ende lichten van de naerbeschrevene requesten'.¹⁴ Met andere woorden, de stoelklerken – of hun persoonlijke klerken – die goed geplaatst waren om verzoekschriften tot de vergader tafel van het stadsbestuur te brengen, vormden een tweede beroepsgroep die zich inliet met het uitschrijven ervan. Tot slot hielden allerhande particulieren zich bezig met het uitschrijven van verzoekschriften. De stiefvader van Anne Marie Butler ondertekende een verzoek tot haar gedwongen opsluiting in september 1726 bijvoorbeeld met een kruisje, waarnaast de handtekening van haar oom prijkte. Wellicht schreef die het verzoekschrift ook uit.¹⁵ Omdat de klerken nogal slordig omsprongen met het registreren van de ondertekening van verzoekschriften, is helaas niet systematisch na te gaan wie instond voor het redigeren ervan.

13 Griet Vermeesch, 'Capability, patrimonialism and bureaucracy in the urban administrations of the Low Countries (c. 1300-1780)', in: Jan Hartman, Jaap Nieuwstraten en Michel Reinders (red.), *Public offices, personal demands: capability in governance in the seventeenth-century Dutch Republic* (Newcastle upon Tyne 2009), 53-78.

14 Felixarchief, Gilden en ambachten, inv. nr. 4569, Articulen van de Ordonnantie versocht bij de procureurs deser stadt Antwerpen.

15 Felixarchief, Pk, inv. nr. 815, f. 161r.

Illustratie 1: De dertiende-eeuwse Bretoense Sint Ivo – die in 1347 heilig werd verklaard – werd binnen de naar hem vernoemde broederschappen door advocaten en procureurs vereerd, door zijn voorbeeld na te volgen armen gratis bij te staan in hun conflicten. Ook in Antwerpen was een Sint Ivo broederschap actief, waar pro deo rekestranten vermoedelijk terecht konden om gratis rechtshulp te bekomen.

Bron: Rogier van der Weyden, A Man Reading (Saint Ivo?) (National Gallery London).

Het belang van (veelal) professionele scribenten bij het vervaardigen van verzoekschriften kan mee verklaren waarom zo weinig – slechts tussen de 1 en de 4 procent – van alle verzoekschriften pro deo werden ingediend. Dat is opmerkelijk weinig, als we in beschouwing nemen dat – zoals in de inleiding werd aangehaald – in achttiende-eeuws Antwerpen de armoede nooit geziene proporties aannam. Het is aannemelijk dat het beslissingsrecht of iemand pro deo kon petitioneren de facto lag bij de personen die instonden voor het op schrift stellen van het verzoek, de procureurs-notarissen en de stoelklerken van de stedelijke secretarie. Volgens de zestiende-eeuwse ordonnanties op de civiele procedure waren zij verplicht armen gratis te bedienen. Er bestonden echter geen sancties als ze dit weigerden

te doen.¹⁶ Het kwijtschelden van registratierechten en schrijffloon was niet evident, want ze waren er voor hun inkomen van afhankelijk. Zoals hieronder nog zal worden beargumenteerd, hadden veel pro deo rekestranten een gelijkaardig sociaal profiel als dat van de procureurs-notarissen of de stoelklerken. Er zal worden betoogd dat alleen die beperkte groep een beroep kon doen op de liefdadigheid van deze professionele schrijvers, wat het lage aantal pro deo ingediende verzoekschriften kan verklaren.

4 Wie vraagt wat

Het achterhalen van het sociaal profiel van de 'pro deo' rekestranten is geen sinecure. Zo vermeldt slechts een gering aantal onder hen een beroep, wat op zich ook al een gebrekkige aanduiding voor sociale rang zou zijn. Er zijn verder ook geen belastinglijsten voorhanden die gegevens over de hele achttiende-eeuwse Antwerpse bevolking bevatten, die zouden kunnen worden gebruikt om de namen van de rekestranten in op te zoeken. Daarom wordt een indirecte strategie gehanteerd: eerst zal de aard en de omvang van de vragen die de rekestranten in hun verzoeken opnamen worden geanalyseerd. In de volgende paragraaf wordt vervolgens stilgestaan bij het discours dat de rekestranten hanteerden over hun vermeende armoede, die aan de basis van hun verzoekschrift lag. Tabel 2 toont wat de aanleiding was voor de verzoeken (aard van de zaak), en wat precies werd gevraagd (beoogde interventie).

Tabel 2. Aard van de zaak en beoogde interventie van pro deo ingediende verzoekschriften (in %, N = 213)

Aard van de zaak	Beoogde interventie			Totaal
	Stadsbestuur zelf	Toestemming	Conflictbeslechting	
Steun en vergoeding	6	3	13	22
Schulden	1	2	22	25
Erfenis en voogdij	1	8	14	23
Collocatie	0	6	0	6
Corporaties	0	0	4	4
Onbekend	1	1	20	22
Totaal (%)	8	20	72	100
Totaal (N)	16	43	154	213

16 Vermeesch, 'Access to justice', 693-694.

Een eerste belangrijke onderverdeling van de verzoekschriften kan gemaakt worden naargelang van de aard van de zaak. Zo kwam 22 procent van de verzoekschriften voort uit nood aan steun of vergoeding, die rechtstreeks aan het stadsbestuur werd gevraagd (6%); aanleiding gaf tot een vraag om toestemming (3%); of aanleiding gaf tot een vraag om tussen te komen in een conflict (13%). Een voorbeeld van een rechtstreekse vraag om steun aan het stadsbestuur is het verzoekschrift van Anna Morrens, de verarmde weduwe van de eerste pachter van de tabaksaccijns die in 1736 hoopte op enige alimentatie, als wederdienst voor de vele diensten die haar man de stad had geleverd.¹⁷ De tweede soort verzoekschriften betrof vragen om toestemming om bepaalde reserves ter alimentatie in te zetten. De kinderen van Jan Paul en Thiberius Vander Goes hoopten bijvoorbeeld toestemming te krijgen om financiële transacties te ondernemen met de proven, een vorm van alimentatie, waar ze recht op hadden, om in hun onderhoud te kunnen voorzien. De derde soort verzoekschriften betrof vragen aan de magistraat om tussen te komen in een conflict. In veel gevallen werd naast de buitengerechtelijke conflictbemiddeling ook meteen gevraagd om een beroep te mogen doen op het recht pro deo te procederen. Metselknecht Cornelis Lemmens verzocht dergelijke rechtshulp bijvoorbeeld ter vordering van een schadevergoeding voor een lelijke hondenbeet die hij in 1761 had opgelopen en die hem voor een tijd arbeidsonbekwaam had gelaten.¹⁸

Een kwart (25%) van de verzoekschriften werd ingediend naar aanleiding van schulden. Een beperkt aantal hiervan (1%) betrof rechtstreekse vragen aan het stadsbestuur of vragen om toestemming (2%). Elisabeth Van Everbroeck hoopte in 1726 bijvoorbeeld formeel toestemming te krijgen de helft van het loon van wijlen haar man van de VOC te mogen ontvangen. Ze hoopte dat zo de formele autorisatie, die daadwerkelijk als apostille op haar verzoekschrift werd opgetekend, de VOC tot inschikkelijkheid zou brengen.¹⁹ De meeste verzoeken rond schulden (22%) werden echter aangeboden naar aanleiding van conflicten waar de magistraat gevraagd werd tussen te komen. Een sprekend voorbeeld betreft het verzoekschrift van Joanna Catharina Huybrechts, waar dit artikel mee aanving.²⁰

Kwesties met betrekking tot erfenissen en voogdijschap gaven ook aanleiding tot bijna een kwart (23%) van de verzoekschriften. Hiervan verzocht

17 Felixarchief, Pk, inv. nr. 826, f. 52v-53r.

18 Felixarchief, Pk, inv. nr. 851, f. 204r-204v.

19 Felixarchief, Pk, inv. nr. 814, f. 257v-258r.

20 Felixarchief, Pk, inv. nr. 874, f. 176v-177r.

8 procent toegang tot erfenissen of toestemming om voogdijzaken te regelen. Een veelvuldig voorkomend verzoek in deze categorie betrof bijvoorbeeld de vraag om de erfenis van weeskinderen reeds voor hun meerderjarigheid te mogen aanspreken om in acute noden te voorzien. Ook probeerde een aantal rekwestranten aanspraak te maken op de erfenis van een familie-lid dat al jaren in het buitenland verbleef. Zo hoopte kleermaker Jan Frans van Wamelen in het voorjaar van 1716 een deel te mogen ontvangen van een erfenis van zijn broer die al 'over de 36 jaer uytlandich heeft geweest' en wellicht 'ivers moet syn verongeluckt'.²¹ Daarnaast werd 14 procent van de verzoekschriften rond erfenis en voogdij ingediend opdat de magistraat zou tussenkomen in conflicten en/of om pro deo te mogen procederen.

Tot slot was er een beperkter aantal van vragen om collocatie van familieleden (6%) en verzoeken die voortkwamen uit conflicten met corporaties (4%). In het eerste geval ging het steeds om vragen om toestemming om tot collocatie over te gaan, in het tweede geval om verzoeken aan het stadsbestuur om tussen te komen in conflictbeslechting. Het fenomeen 'opsluiting op verzoek' tijdens de achttiende eeuw is onder meer voor Antwerpen in kaart gebracht door Catharina Lis en Hugo Soly. Zij stelden vast dat het opsluiten van zich problematisch gedragende familieleden sterk toenam in de loop van de achttiende eeuw, en dan vooral bij minder welvarende groepen.²² Een aantal van die verzoeken werd dus pro deo ingediend. De verzoeken met betrekking tot de corporaties betroffen conflicten over toetreding, en een enkel conflict over te leveren wachtdiensten.

Al bij al werd slechts een beperkt aantal vragen gericht met het oog op directe interventie van het stadsbestuur zelf (8%), en dan betrof het meestal verzoeken om steun en vergoeding (6%). Het stadsbestuur voorzag in haar begroting een bedrag van 400 gulden om dergelijke vragen om hulp te lenigen.²³ Verder betrof een vijfde (20%) van alle verzoeken een vraag om formele toestemming of 'autorisatie'. Het is weinig verwonderlijk dat het grootste deel van die vragen erfenissen en collocatie betroffen. Als 'burger-vaders' waakten de leden van de magistraat immers over de belangen van wezen en minderjarigen. Het leeuwendeel van de verzoekschriften (72%) werd evenwel ingediend naar aanleiding van conflicten. Dit illustreert de belangrijke rol die de magistraat vervulde in geschilbeslechting in de vroeg-moderne stad.²⁴ Niet minder dan 47 procent van alle verzoeken had tot doel

21 Felixarchief, Pk, inv. nr. 804, f. 19r-19v.

22 Catharina Lis en Hugo Soly, *Te gek om los te lopen? Collocatie in de 18de eeuw* (Turnhout 1990).

23 Felixarchief, Pk, inv. nr. 799, f. 4v.; inv. nr. 819, f. 257v; inv. nr. 842, f. 107r.

24 Cf. 'Urban stability and civil liberties': *Urban history* 34 (2007), 5-126.

pro deo rechtshulp te verwerven. Tegelijk werd doorgaans gevraagd om de geveeerde tegenpartij te ‘ordonneren’ stappen te zetten om de aanleiding van het conflict ongedaan te maken. De hoop was dus dat de tussenkomst van het stadsbestuur – in de vorm van een apostille op een verzoekschrift, of de tussenkomst van een commissaris – het conflict informeel zou oplossen, zodat de gevraagde pro deo rechtshulp toch niet nodig zou zijn.

Voor Italië is een dergelijke vorm van buitengerechtelijke conflictbemiddeling door middel van petities aan vorstelijke machthebbers door een aantal auteurs recent in kaart gebracht. Voor zestiende-eeuws Toscane, beschouwt James Shaw dit als een vorm van interventionisme in gerechtelijke aangelegenheden die een rol vervulde in het bevestigen van de absolute macht van hertog Cosimo I (1519-1574). Door zich nadrukkelijk open te stellen voor verzoekschriften die conflicten betroffen, en onderdanen toe te laten hem persoonlijk te benaderen, bevestigde hij zijn macht tegenover de lokale rechtbanken van Republikeinse oorsprong.²⁵ Ook de Farneses in het hertogdom Parma waren opvallend ontvankelijk voor dergelijke verzoekschriften.²⁶ Zoals uit de analyse van de pro deo verzoekschriften te Antwerpen blijkt, was het gebruik van het verzoekschrift als vorm van buitengerechtelijke conflictbemiddeling echter niet voorbehouden aan vorstelijke regimes met absolutistische machtsaanspraken. Het moet gesitueerd worden binnen de brede fora van conflictbemiddeling die kenmerkend waren voor vroegmodern Europa, waarbij de voorkeur voor buitengerechtelijke arbitrage breed werd gedragen. Echter, het is de vraag of alle sociale groepen in de achttiende-eeuwse Antwerpse samenleving van een dergelijke geschilbeslechting gebruik konden maken of maakten, gezien het beperkte aantal verzoekschriften dat pro deo werd ingediend.

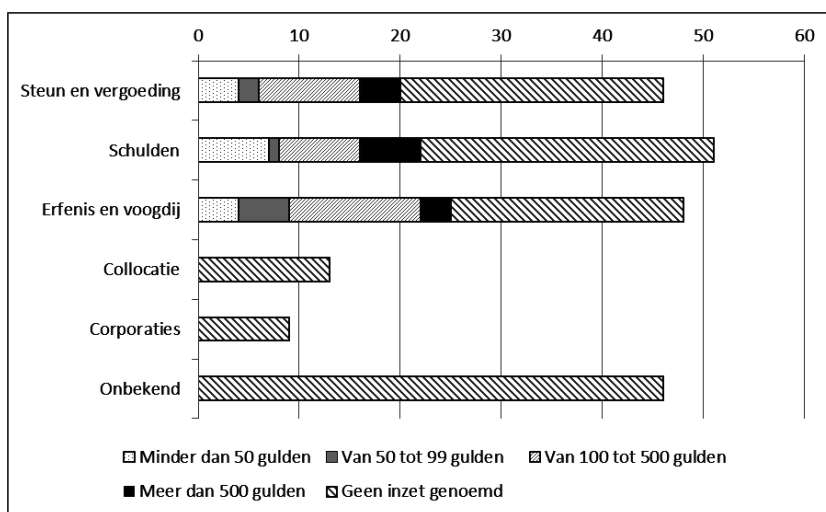
Wat was nu het relatieve succes van de ingediende pro deo verzoeken? 168 van de 213 verzoekschriften werden minstens gedeeltelijk toegestaan. 23 verzoekschriften werden louter ‘gecommuniceerd aan derden’, wat betekent dat de persoon of de personen van wie de suppliant iets gedaan wou krijgen, door het stadsbestuur werden aangemaand daarop te reageren. Slechts vijftien verzoeken werden zondermeer afgewezen. In 7 gevallen is niet duidelijk wat werd beslist. Deze cijfers zijn echter geen ondubbelzinnige aanwijzing voor onverdeeld succes. Van de 100 verzoeken om pro deo rechtshulp werden er weliswaar slechts zes afgewezen, maar de 94 goedkeuringen werden

25 James E. Shaw, ‘Writing to the prince: supplications, equity and absolutism in sixteenth-century Tuscany’, *Past and present* 215 (2012), 51-83, passim.

26 Colin Rose, ‘“To be remedied of any vendetta”: petitions and the avoidance of violence in early modern Parma’, *Crime, history and societies* 16 (2012), 5-27.

alleen tijdelijk en voorwaardelijk verleend. Pro deo rechtshulp kon immers elk moment worden ingetrokken, als de zaak in de loop van het proces minder rechtvaardig bleek dan aanvankelijk gedacht.²⁷ Desalniettemin is het beperkt aantal afwijzingen van pro deo ingediende rekestten opvallend, maar niet uitzonderlijk binnen de rekestboeken als geheel. Zoals in de eerste paragraaf reeds werd aangestipt, kan dit te maken hebben met een disproportioneel hogere registratie van succesvolle rekwesten.

De volgende stap in de verkenning van de sociale groepen die pro deo verzoekschriften indienden, is vaststellen welke bedragen met de verzoeken gemeoid waren. De relatieve omvang ervan, maakt immers duidelijk of het verzoekschrift van Joanna Catharina Huybrechts betreffende de aanslag van een inboedel ter waarde van ruim 2.000 gulden, waar dit artikel mee aanving, representatief is. In 67 van de bestudeerde verzoekschriften wordt een concreet bedrag genoemd. Verzoeken met betrekking tot collocaties of corporaties vermeldden nooit een bedrag. In het geval van 'steun en vergoeding' werd veelal om een jaarlijkse uitbetaling van een bedrag gevraagd, die steeds voor een periode van vijf jaar is omgerekend. De gegevens zijn samengevat in figuur 1.

Figuur 1. Omvang eis, in absolute aantallen.

Van de 67 verzoekschriften betreffende steun en vergoeding, schulden, en erfenis en voogdijschap die een bedrag noemden, kwam iets minder dan een kwart voort uit aangelegenheden die gemeoid waren met een bedrag

²⁷ Vermeesch, 'Access to justice', 707-709.

kleiner dan vijftig gulden. Ruim drie kwart betrof dus bedragen hoger dan vijftig gulden, bijna de helft bedroegen tussen de 100 en de 500 gulden en een vijfde nog hogere bedragen. Dienstmeid Maria Catharina vanden Bosch verzocht in 1756 om pro deo rechtshulp om achterstallig loon te vorderen, dat 48 gulden per jaar bedroeg.²⁸ Bedragen hoger dan dat waren met andere woorden bijzonder omvangrijk. Nu verdienden dienstmeiden eerder weinig, omdat hun kost en inwoon deels als vergoeding golden. Geschoolde metselknechten moesten ruim twee maanden werken om een bedrag van 50 gulden te verdienen. Ongeschoolde metseldienders zelfs bijna tachtig dagen.²⁹

Van de 46 verzoeken om steun en vergoeding, bevatten twintig verzoekschriften een bedrag, dat slechts in een handvol gevallen kleiner dan vijftig gulden zijn. In het voorjaar van 1726 boden twee heren afkomstig uit Beieren bijvoorbeeld een verzoekschrift aan in de hoop een schadevergoeding van 36 gulden te krijgen van een zekere Don Ignatio De Sayas die hen nodeloos negen maanden had opgehouden in Antwerpen, in afwachting van uitsluitel over een legaat.³⁰ Meestal werd echter naar aanleiding van grotere bedragen gepetitioneerd. Zo klaagde Maria Petronella De Wilde in het najaar van 1716 over haar man die van 'nyet al te goede comportement ende verstande' was en haar 'bij wederseijt consent' had verlaten en belast met de zorg voor hun kind. Nu bleek hij een erfenis te hebben ontvangen ten belope van 225 gulden, waarvan zij bij wijze van alimentatie de helft opeiste.³¹ Een bijzonder hoog bedrag aan alimentatie van honderd gulden per drie maanden eiste Maria Catharina de Lessart in 1771 van haar ouders.³² De 26 rekestranten die nalieten een concreet bedrag te noemen, spraken veelal de hoop uit dat het stadsbestuur zelf een bedrag aan steun of vergoeding zou vaststellen.

Ook verzoeken naar aanleiding van schulden en erfenissen of voogdij-schap gingen slechts in een kleine minderheid der gevallen om kleine bedragen. De 82-jarige Frans Drione schreef het stadsbestuur bijvoorbeeld aan om een rentebetaler onder druk te zetten een achterstallige jaarrente van intussen vijf gulden te betalen.³³ De meeste verzoekschriften betroffen

28 Felixarchief, Pk, inv. nr. 846, f. 242v-243v.

29 E. Scholliers, 'Prijzen en lonen te Antwerpen en in het Anwerpse (16de-19de eeuw)', in C. Verlinden en E. Scholliers (red.), *Dokumenten voor de geschiedenis van prijzen en lonen in Vlaanderen en Brabant, vol. II (Brabant, XIVe-XIXe eeuw)* (Brugge 1965), 660-662, 1014, 1020-1024, 1044-1045.

30 Felixarchief, Pk, inv. nr. 815, f. 37v-38r.

31 Felixarchief, Pk, inv. nr. 804, f. 165v-166r.

32 Felixarchief, Pk, inv. nr. 862, f. 185v-187r.

33 Felixarchief, Pk, inv. nr. 809, f. 256v.

echter hogere bedragen. Een bijzonder hoog bedrag was voorwerp van conflict tussen rekestranten Tobias Van Dijk en Anna van Thienen en de heer Philippus de Vits die in de zomer van 1771 een huis van hen had gekocht voor een bedrag van 3.800 gulden wisselgeld. Hij bleef hen de koopsom echter schuldig, waarop ze hem pro deo wilden vervolgen.³⁴

De verzoekschriften zonder gegevens over de omvang van de inzet, betroffen eveneens grotendeels een formele rechtsgang naar aanleiding van schulden, erfenis of voogdijschap waarbij om pro deo rechtshulp werd verzocht. Die zal af en toe wel eens relatief bescheiden bedragen betroffen hebben, zoals in het verzoekschrift dat Henricus Van Lathem die in 1746 een proces wilde aanspannen tegen de voormalige hospita van zijn overleden zoon, die nog diens 'cleederen, lynwaert meubelen en voordere effecten' ten onder hield.³⁵ In de regel trokken rekestranten echter voor meer omvangrijke schulden naar de rechtbank. Joseph Michiel Overlaet petitioneerde bijvoorbeeld in 1776 in verband met de erfenis van een huis en een rente, zonder de waarde ervan te specificeren.³⁶

De doorgaans hoge bedragen die gemoeid leken met de rekwesten, voeden het vermoeden dat een behoorlijk aantal pro deo rekestranten niet uit de rangen kwam van de zogenoemde werkende armen die grotendeels afhankelijk waren van hun inkomsten uit arbeid om te overleven. De 'armen' die pro deo procedeerden, behoorden veeleer tot de lagere middengroepen die het slachtoffer waren van neerwaartse sociale mobiliteit, en daarbij de hulp van de magistraat inriepen. Dat wordt bevestigd door de – weliswaar schaarse – gegevens die de rekestranten meedeelden over hun beroep. Slechts twee verzoekschriften waren expliciet door arbeiders aangeboden, meer bepaald twee kantwerksters, en vijf verzoekschriften door dienstmeisjes. Een aantal van hen sprak weezin uit over het feit dat ze gedwongen waren zo hun brood te moeten verdienen. In het duurtjaar 1741 vroeg kantwerkster Joanna Noltemeyer pro deo rechtshulp om een schuld van 474 gulden van haar moeder te vorderen. Ze had dit bedrag een tijd geleden aan haar ouders geleend, die het geld hadden gebruikt om de lonen van knechten van hun horlogemakerij te kunnen uitbetalen. Na de dood van haar vader had ze nooit haar deel van zijn erfenis ontvangen en was ze gedwongen geweest aan de kost te komen met het verrichten van kantwerk. In het moeilijke jaar 1741 kwam ze niet langer rond en hoopte ze eindelijk haar uitstaande schuld te kunnen innen.³⁷ Een gelijkaardig verhaal van neer-

34 Felixarchief, Pk, inv. nr. 862, f. 184v-185r.

35 Felixarchief, Pk, inv. nr. 836, f. 217v-218r.

36 Felixarchief, Pk, inv. nr. 868, f. 9r-9v.

37 Felixarchief, Pk, inv. nr. 831, f. 75v-76v.

waartse sociale mobiliteit lezen we in het verzoekschrift van dienstmeid Maria Du Cordes. Zij hoopte in 1736 een klein bedrag van het stadsbestuur te krijgen om haar reis naar Brussel te bekostigen, om daar als dienstmeid aan de slag te kunnen gaan. De schande van haar neergang zou te groot zijn voor haar Antwerpse familie, die weigerde haar te helpen. De schepenen boden haar twaalf gulden aan, wat ongeveer neerkwam op een kwart van het jaarloon dat ze in Brussel zou gaan verdienen.³⁸ Een aantal van de rekestranten dat aangaf beroepen met een lage status uit te oefenen, gaf in hun verzoekschrift dus aan niet te behoren tot de grote groep armen die hun hele leven in structurele armoede hadden verkeerd.

5 Retorische strategieën

De verhalen van Joanna Noltemeyer en Maria Du Cordes brengen ons bij de retorische strategieën die rekestranten gebruikten. Historici zijn zich tegenwoordig goed bewust van de grote voorzichtigheid die geboden is bij het interpreteren van verzoekschriften als narratieve bron.³⁹ Petities waren veelal door professionele schrijvers geschreven, en bevatten retorische strategieën die tot doel hadden iets gedaan te krijgen van het stadsbestuur. De opvallend specifieke verhalen en argumentaties die erin terug te vinden zijn, zijn echter wel onder impuls van de rekestranten opgetekend. Een analyse ervan werpt dan ook licht op het sociale profiel van de rekestranten. Het staat ons ook toe vast te stellen of het gebrek aan lokale inbedding aan de basis lag van de armoede van de rekestranten, zoals Cerutti voor achttiende-eeuws Turijn vaststelde, dan wel of ze een lokaal goed ingebedde groep verarmde inwoners betroffen, zoals de analyses van Lynch impliceren.

Een eerste retorische strategie die we onder andere in de verzoekschriften van Joanna Noltemeyer en Maria Du Cordes aantreffen, is het benadrukken van de ongebruikelijke aard van de armoede die hen tot het aanbieden van een pro deo verzoekschrift aanzette. Zo zetten ze de urgentie van hun vraag extra in de verf. Een sprekend ander voorbeeld is een Frans-talig verzoekschrift dat in 1731 anoniem werd aangeboden vanwege 'un certain person de noblesse qualité et bon naissance natiff de cette ville'

38 Felixarchief, Pk, inv. nr. 826, f. 42.

39 Andreas Gestrich, Elizabeth Hurren en Steve King, 'Narratives of poverty and sickness in Europe 1780-1938: sources, methods and experiences', in: *ibid.* (red.), *Poverty and sickness in modern Europe. Narratives of the sick poor, 1780-1938* (Londen en New York 2012), 1-33; Natalie Zemon Davis, *Fiction in the archives. Pardon tales and their tellers in sixteenth-century France* (Stanford 1987).

die eveneens hoopte enige steun van het stadsbestuur te krijgen. Door allerlei tegenslagen waren de rekestrant en diens kinderen tot de bedelstaf veroordeeld, maar 'ne permettant par sa naissance qualité en noblesse' aalmoezen te vragen. De schepenen kenden ook deze rekestrant een bedrag van twaalf gulden toe.⁴⁰ Isabella Pauwels benadrukte in 1761 dat zij en haar man 'wesende van seer treffelijcke familie actueelijck in eenen seer soberen staet' waren.⁴¹ Catharina Verstrepen, die in 1726 gerechtelijke stappen tegen haar schoonmoeder wilde ondernemen om alimentatie af te dwingen, was mede door de aanslepende ziekte van haar man tot armoede gekomen, maar koos er naar eigen zeggen voor die ziekte 'uyt eerbaerhey' te verzwijgen. Ze had alles moeten verkopen om zichzelf en haar man te onderhouden.⁴² De pro deo verzoekschriften bevatten met andere woorden verhalen van de zogenoemde *schamele armen*, diegenen die te beschaamd waren over hun armoede om openlijk hulp te vragen en krijgen, die in ander bronnenmateriaal zo moeilijk zijn te traceren.⁴³

Daarbij aansluitend benadrukten enkele rekestranten ook hun verbondenheid met de stedelijke administratie in betere tijden bij hun vraag om steun en alimentatie aan het stadsbestuur. Het voorbeeld van Anna Morrens, de weduwe van de eerste pachter van de tabaksaccijns, werd reeds in het begin van het artikel genoemd. Ze was niet de enige die alimentatie vroeg omwille van de diensten die haar man de stad had geleverd. Christianus Sonnius was griffier van de politiekamer geweest maar was na een lang ziektebed 'gecomen tot de uytterste armoede' en gedwongen geweest zijn 'officie' te verkopen. Hij verzocht in 1731 'eenige assistentie tot sijn noodtruft vrouwe ende kinderen', vertrouwend op de 'bermhertighey' van de leden van het stadsbestuur. Hij ontving daarop een bedrag van vijftig gulden.⁴⁴ Twintig jaar later petitioneerde zijn oud en blind geworden weduwe eveneens pro deo om financiële steun, niet alleen verwijzend naar haar man die griffier van de politiekamer was geweest, maar daarenboven naar diens vader Joan Baptist Sonnius, die pensionaris van de stad was geweest. Ook wees ze erop dat haar 'voorouders aen dese stadt mitsgaders aende camer van den armen grootde diensten gedaen hebben ende nu

40 Felixarchief, Pk, inv. nr. 820, f. 189v.

41 Felixarchief, Pk, inv. nr. 851, f. 73r-74v.

42 Felixarchief, Pk, inv. nr. 814, f. 239r.

43 Ingrid van der Vlis, *Leven in armoede. Delftse bedeeden in de zeventiende eeuw* (Amsterdam 2001), 277-279; Sandra Cavallo, *Charity and power in early modern Italy. Benefactors and their motives in Turin, 1541-1789* (Cambridge 1995), 15, 57, 69, 111-2, 220; Olwen Hufton, *The poor in eighteenth-century France* (Oxford 1974) 214-5; Lis, *Social Change*, 156-7.

44 Felixarchief, Pk, inv. nr. 819, f. 257r-257v.

onder syne quittantie te mogen ontfangen belastende hem daer
 mede den aenlegh van de voorsz. dry byrenten te doen ende oock
 over alle recheinge bewyft hoe religieuze tallen d'ijer del verseght
 sijn de D. Dett. ond. The: van Meulen gij:
 Hgcommt Jon^r Joan Louit Joseph De Spiraey oudt Borghermeester ende schi-
 penre om ett^e actum 27 April 1741 ond^t H. J. Huytinch
 Daer naer gehoort het rapport van den voort Commissaris myne heeren
 tuthoriseren den suppnt ad omme finel ad den dispositie oeffe
 regte vermeelt d' actum 30 Aug: 1741 ond^t H. J. Vindt
 #1: 9 #6
 Verthoont Reverentelych Anna De Plancken hoe dat sy voor v^r Bew:
 al ged^e ende a^t proced is sustinerend tegen s^r guillielmus
 frans velt gij: welke haer by vonnisse van v^r Bew: ten rap-
 porte van den heere Zienenden Borghermeester Mertens is gere-
 gultort ten thoorn die suppnte heeft haer Thoonen althut aen
 de handt ende soude de selve geerne produceren dogh too enid
 ly niet in staet om de selve productie te sullen connen betaelen
 ofte de voort procederen te slyven vervolgen nyttuyfend de decla-
 ratie van den Bew: heere Kesselaer onder p^rbaen des cathedrales
 alhier onder tusschen is die suppnte ten nyttuyfsten gefoudeert
 in haer actie gelyck te sien is nytt de declaratie van den voort
 ende pensionarij van Essen staende onder dese regte et quando
 quidem causa supplicantis alias supra ob inopiem non debeat
 in dese p^rsa manere too heert sy haer tot v^r Bew: doot inoedelych
 biddeende geidient te wesen aen de suppnte te peowitteren in
 de voort haer voort te mogen geidient worden Pro Deo comms
 onder notitie d' Dett. ond. H. J. Geentken
 Hgcommt Mr Joan Bapta Mertens binnen Borghermeester om ett^e actum
 29 Aug: 1741 ond^t H. J. Huytinch
 Daer naer gehoort het rapport van den voort Commissaris myne
 heeren haer toe het verpoch om onder notitie geidient te mogen
 worden Actum ut supra ond^t ut supra
 Pro Deo

Illustratie 2: Het geregistreerde verzoekschrift van Anna De Plancken, die in 1741 in
 een reeds ver gevorderde rechtszaak optreedt, maar de kosten daarvan niet langer
 kan dragen. Ze vraagt en krijgt gratis rechtshulp. Links onder is Pro deo opgetekend,
 wat betekent dat het verzoekschrift gratis is geregistreerd.

Bron: Felixarchief, Privilegekamer, inv. nr. 831, folio 223r (Felixarchief Antwerpen)

gedwongen is haeren noodt te kennen te geven'. Ze ontving eenmalig een bedrag van 24 gulden.⁴⁵

De rekestranten in deze voorbeelden waren duidelijk goed ingebed in de Antwerpse gemeenschap en kenden goed hun weg naar het stadsbestuur. Meer nog, ze behoorden tot dezelfde sociale groepen als de procureurs-notarissen en stoelklerken die instonden voor het gratis verwerken van hun verzoekschriften. Zoals Christopher Friedrichs heeft betoogd voor de context van Duitse steden, waren stedelijke gemeenschappen in de loop van de vroegmoderne periode het voorwerp van ingrijpende sociale transformaties. Er ontstond namelijk een lagere middenklasse – een klasse van 'Kleinbürger' – die zich enerzijds onderscheidde van de opkomende bourgeoisie door de geringe mogelijkheden tot opwaartse sociale mobiliteit en het verlies van controle over productiemiddelen, en anderzijds van het proletariaat, door het behoud van enig bezit en van een aantal politieke en sociale rechten. De lagere middengroepen bestonden voornamelijk uit ambachtslui, kleinhandelaars en lager administratief personeel. Verwijzend naar het werk van Heinrich Möller, ontwikkelden de lagere middengroepen volgens Friedrichs een specifieke mentaliteit en waardensysteem, aangevuurd door angst te verarmen, en met nadruk op economische onafhankelijkheid, eerbaarheid, vlijt, respect voor autoriteit en geloof.⁴⁶ Deze sociale transformaties konden ook in de Zuidelijke Nederlanden worden vastgesteld.⁴⁷ De procureurs-notarissen en stoelklerken deelden wellicht veel van de angsten van de verarmde leden van de middengroepen die hun hulp inriepen om gratis te kunnen petitioneren. Het corpus bronnen biedt talrijke voorbeelden van de kwetsbaarheid waar ook achttiende-eeuwse Antwerpse middengroepen of 'Kleinbürger' aan bloot stonden. Ziekte, ouderdom, het overlijden van een echtgenoot en het alleen moeten torsen van de last van kleine kinderen werd in zestig verzoekschriften aangehaald als reden voor de armoedige situatie waarin de rekestranten zich bevonden. Zo benadrukten ze dat ze 'waardige' armen waren, wier armoede hen onverwachts en door tegenslag was overkomen. Dat ze ooit

45 Felixarchief, Pk, inv. nr. 842, f. 106r-107v.

46 Christopher R. Friedrichs, 'Capitalism, mobility and class formation in the early modern German city', *Past and present* 69 (1975), 24-49; Heinrich Möller, *Die kleinbürgerliche Familie im 18. Jahrhundert: Verhalten und Gruppenkultur* (Berlijn 1969).

47 Johan Dambruyne, 'Proletarianism in the corporate world? The perfusion possibilities of partners in Vlaamse and Brabantse professions, ca. 1450-1650', *Revue belge de philologie et d'histoire* 83 (2005), 367-397; Catharina Lis en Hugo Soly, 'Corporatisme, onderaanneming en loonarbeid. Flexibilisering en deregulering van de arbeidsmarkt in Westeuropese steden (veertiende-achttiende eeuw)', *Tijdschrift voor sociale geschiedenis* 20 (1994), 365-390.

betere tijden hadden gekend, maakte het des te erger. Kortom, de armoede die deze rekestranten aanhaalden, refereerde wel degelijk naar precaire materiële omstandigheden en niet naar een gebrek aan sociale relaties. Het zijn net de goede contacten met procureurs, notarissen en stoelklerken van de secretarie die hen in staat stelden het stadsbestuur 'pro deo' in te schakelen in hun nood.

De ongebruikelijke aard van de armoede van de rekestranten én hun lokale inbedding weerklinkt ook in een tweede retorische strategie, het benadrukken van de onrechtvaardige behandeling door derden. Dit hoeft niet te verwonderen, gezien het grote aantal verzoekschriften dat conflictbeslechting door de magistraat beoogde. Een aantal verzoekschriften bevat een opmerkelijk uitgebreid verhaal over de wederwaardigheden die de rekestrant te beurt waren gevallen, en waarvoor hij of zij hoopte dat de magistraat soelaas zou bieden. Het verzoekschrift van Maria de Lessart uit 1771 besloeg ruim drie grote folio-bladzijden waarin puntsgewijs het onrecht dat haar door haar ouders was aangedaan, werd uiteen gezet. In tegenstelling tot haar broer en zus had ze geen stiel kunnen leren, maar had ze altijd tot het profijt van haar ouders in hun Franse koekenbakkerij gewerkt. Omdat haar huwelijk met de knecht haar ouders niet zinde, kreeg ze een bruidsschat van 'slechts' 500 gulden, een kwart van wat haar zus had gekregen. Ze verspeelde door haar huwelijk ook het recht de zaak van haar ouders over te nemen. Na een mislukte poging een gelijkaardige zaak in Gent op te zetten, was ze met haar man teruggekeerd naar Antwerpen met 'alleenelijck de slechte kleerderkens met de welke sij sigh op de rijs hadde begeven ende waer mede sij bedeckt waeren, ende hadden niets voorders om sigh te connen bedecken noch om te connen rusten'. Tal van minnelijke pogingen tot het bekomen van hulp van haar ouders waren op niets uitgedraaid. Ze eiste daarom een forse alimentatie van honderd gulden per drie maanden. Om dat te bekomen, hoopte ze dat de magistraat haar ouders tot de orde zou roepen, of haar pro deo rechtshulp zou toestaan. De magistraat vroeg de ouders van de Lessart te reageren, en zegde voorlopig de gevraagde rechtshulp toe.⁴⁸ Dit soort retoriek moet als de eerste stap in een juridische procedure worden gelezen, waarbij een uitkiend pleidooi de schuld van de beklaagden moest aantonen. Het valt op dat de magistraat op zich goedwillend stond tegenover de eis van Maria de Lessart, ook al zegde die het recht pro deo te mogen procederen expliciet slechts 'bij provisie' toe. Een dergelijk toestemming werd immers alleen verleend aan rekestranten die een rechtvaardige en haalbare eis hadden,

48 Felixarchief, Pk, inv. nr. 862, f. 185v-187r.

wat ook in het geval van De Lessart eerst werd nagetrokken door twee advocaten.

Het verzoekschrift van De Lessart illustreert ook een derde retorische strategie waarbij de verantwoordelijkheid van familieleden voor elkaar te zorgen werd benadrukt. Een ander voorbeeld daarvan wordt geboden door het verzoekschrift van de minderjarige koopmansdochter Joanna De Laet die in mei 1726 klaagde dat ze door haar stiefmoeder was verjaagd en vervolgens door haar vader aan haar lot was overgelaten. 'Bloot sijnde van alle bedenckelijcke tijdelijcke middelen' was ze genoodzaakt onderhoudsgeld van haar vader te eisen. Hij was daartoe verplicht 'soo naer rechte als costume deser stadt.'⁴⁹ Omgekeerd meende weduwe Isabella Gobaerts in november 1751 dat ze aanspraak maakte op een deel van de erfenis die haar minderjarige kinderen toekwam, om haar armoedige situatie te verlichten. Volgens haar zou het 'wel redelyck syn dat uyte reghte van de filiale affectie ende liefde degene de kinderen hunne ouders schuldigh syn ende van welke de sequele is dat een kint versien synde van goederen syne behoefte moeder hielp, by stont, ende alimenteerde, in haeren noodt.'⁵⁰ Opnieuw blijkt de materiele aard van de armoede, en de aanwezigheid van lokale banden, die met behulp van de magistraat gemobiliseerd moesten worden om de acute nood te lenigen.

Deze drie groepen verzoekschriften bevatten dus een uitgewerkt narratief over de armoede van de rekestranten, waarbij vooral de ongebruikelijke aard ervan werd in de verf gezet, en de verantwoordelijkheid van derden werd genoemd om de geleden nood te verhelpen. Echter, nogal wat verzoekschriften lieten na een dergelijk discours te voeren. Het betreft dan in eerste instantie verzoekschriften die tot doel hadden pro deo rechtshulp te verwerven en die enkel meldden dat de rekestrant te arm was om gerechtskosten te betalen. Dit element werd door 61 rekestranten genoemd, en door 37 rekestranten als enige verwijzing naar hun armoede aangehaald. Doorgaans voegden ze daar ook een certificaat van armoede bij, dat was opgesteld door hun parochiepriester. Voor veel rekestranten was hun armoedige gesteltenis dus nauwelijks een argument om de rechtvaardigheid van hun zaak te onderbouwen. Betekent dit ook dat hun armoede minder scherp was dan dat andere rekestranten de magistraat deden geloven? Hoe arm moest iemand zijn om recht te hebben op pro deo rechtshulp, en op het recht pro deo te petitioneren? Enkele exemplaren van attesten van armoede die in bewaarde procesdossiers konden

49 Felixarchief, Pk, inv. nr. 814, f. 241v-242r.

50 Felixarchief, Pk, inv. nr. 843, f. 59v-60r.

worden teruggevonden, bevatten indicaties dat de armoede van de rekestranten samenviel met hun onmacht juridische procedures te betalen. Pastoor Molemackers van de Sint Walburgis parochie schreef in maart 1726 bijvoorbeeld een attestatie uit ten behoeve van Anthoni Mouchou – naar aanleiding van een zaak wegens achterstallig arbeidsloon – waarin hij Mouchou's situatie als volgt omschreef: de rekwestrant 'is onderdaen sijner parochie, en arm en behoeftig, immers soo verre dat hij niet genoegsaem en is eenige merckelijcke onkosten te dragen in proces oft anders'.⁵¹ Kortom, de attestatie voor Mouchou moet gelezen worden in de betekenis dat zijn armoede essentieel neerkwam op het feit dat hij gerechtskosten niet kon betalen.

Dit wordt bevestigd door het gegeven dat een aantal rekestranten pro deo rechtshulp verzocht voor zaken die ze reeds hadden aangespannen, maar die nu in een zodanig gevorderd stadium waren gekomen dat de kosten te hoog aan het oplopen waren. Zo moest een vergoeding aan getuigen worden betaald, en moesten rapportkosten worden vergoed om bijvoorbeeld een (tussentijds) vonnis te lichten. Tiberius van der Claas en Sara Fabri hadden in 1711 bijvoorbeeld al vijftien jaar geprocedeerd tegen de secretarissen en de aalmoezeniers van de stad naar aanleiding van een vermeende fout in de uitbetaling van renten ter waarde van 1.700 gulden. Door geldgebrek waren ze niet in staat het vonnis te lichten.⁵² Een ander sprekend voorbeeld betreft het verzoek van molenaar Gerard van Lathem die in 1731 al twee jaar in proces lag met het molenaarsambacht. De wederzijdse getuigenissen waren intussen al opgetekend, maar hij was niet in staat de vergoeding te betalen om die ook te kunnen 'lichten' en zo in zijn dossier op te nemen. Hij hoopte de zaak 'pro deo' verder te kunnen zetten.⁵³ Opvallend genoeg had hij kort daarvoor zonder succes hetzelfde verzoek geuit, maar door middel van een verzoekschrift waarvoor hij het gebruikelijke tarief van een gulden en vier stuivers had betaald.⁵⁴ Zijn tweede verzoek, pro deo ingediend en met toevoeging van een attest van armoede van zijn biechtvader – was wel succesvol. De armoede van heel wat individuen die pro deo rechtshulp kregen of pro deo mochten petitioneren, was met andere woorden relatief. Sommigen waren eigenlijk wel in

51 Vierschaar, inv. nr. 7#9328, A. Mochen vs. H. De Leuse, 1731; Felixarchieff, Pk, inv. nr. 815, f. 227r. Andere voorbeelden: 7#850, Adriaenssens Guillielmus vs. Schippersambacht; 7#12045, Maria Jacoba Somers vs. Joannes Baptista Le Brun.

52 Felixarchieff, Pk, inv. nr. 798, f. 83v-84r.

53 Felixarchieff, Pk, inv. nr. 820, f. 92v-93r.

54 Felixarchieff, Pk, inv. nr. 820, f. 85.

staat de registratierechten te betalen. Het etiket 'pro deo' moet daarom als een retorische strategie op zich worden geïnterpreteerd.

De rekestranten benadrukten dat de magistraat hun laatste hoop was op hulp. Ze putten zich uit te benadrukken alle mogelijke middelen in te hebben gezet, maar ten langen leste bij de magistraat te moeten aankloppen. Margarita Snyers was daar in 1771 bijzonder assertief bij. Ze vreesde dat als het stadsbestuur de aalmoezeniers niet ordonneerde haar te helpen, ze 'geenen anderen middel meer (wist) als sig buyten dese stadt te begeven, ende alles, oock haere cleyne kinderens, tot haer leedt wesen te verlaeten, eer dat sy ende allen de selve van honger ende kaude en armoede soude moeten vergaen'.⁵⁵ Een dergelijke morele druk was wel vaker aanwezig in de verzoekschriften. Zo benadrukten rekestranten dat de magistraat de toegankelijkheid van de lokale rechtbanken voor minder welstellende inwoners moest garanderen. In 1726 meenden Joan van Camp en Catharina Der Schoon dat het toch 'niet redelyck en soude syn dat sy by manquement van middelen van hun goedt recht souden worden gefrustreert'.⁵⁶ Gezien het geringe aantal pro deo verzoekschriften, en de drempels om er te kunnen indienen, moeten nogal wat inwoners toch blootgesteld zijn aan dergelijke frustraties.

6 Conclusie

Wie kon en mocht het stadsbestuur in de achttiende eeuw in nood rechtsreeks en gratis aanschrijven? Uit de steekproefsgewijze analyse van de rekestboeken, blijkt vooreerst dat slechts een gering aantal verzoekschriften pro deo werd aangeboden. Het betrof jaarlijks slechts een tiental of een twintigtal petitie's, ofwel 2 à 3 procent van het totale aantal, terwijl meer dan de helft van de Antwerpse bevolking te arm was om bij te dragen in de belastingen. In dit artikel is betoogd dat alleen een specifieke groep inwoners toegang had tot de mogelijkheid gratis gebruik te maken van juridische en administratieve diensten omwille van hun armoede. Die blijkt wel degelijk hun materiele omstandigheden te betreffen, en niet – zoals Simona Cerutti voor achttiende-eeuws Turijn vaststelde – een gebrek aan sociale inbedding. Het waren net hun relatief goed uitgebouwde sociale relaties die de rekestranten brachten tot het aanbieden van een verzoekschrift, hetzij om een vorm van steun of vergoeding te krijgen van familieleden,

⁵⁵ Felixarchief, Pk, inv. nr. 862, f. 182v.

⁵⁶ Felixarchief, Pk, inv. nr. 815, f. 59v-60r.

hetzij omdat ze hoopten op een erfenis, hetzij om schulden te innen. Het interpretatieve kader van Katherine Lynch lijkt dus veeleer van toepassing te zijn op het fenomeen, want lokale banden werden net aangehaald in de verzoekschriften. De aard van de materiele armoedige omstandigheden betrof vooral de neerwaartse sociale mobiliteit die leden van de midden-groepen ondervonden en die ze enigszins hoopten te verhelpen door tussenkomst van het stadsbestuur. Bij de analyse van de retoriek die de rekestranten hanteerden, viel op dat er enerzijds verzoekschriften waren waarin de armoedige omstandigheden relatief uitvoerig werden beschreven en waarin de ongebruikelijke aard ervan werd benadrukt, en de verantwoordelijkheid van derden ter zake werd benoemd. Anderzijds was er een omvangrijke groep rekestranten, die om pro deo rechtshulp verzocht, die nauwelijks uitspraken deed over de vermeende armoede. In dit artikel is betoogd dat hun 'armoede' dan ook een relatief gegeven was, die niet zozeer neerkwam op het ontbreken van een bestaansbasis, maar veeleer de onkunde gerechtskosten te betalen.

Zelfs als alleen verarmde leden van de middengroepen gebruik maakten van de mogelijkheid pro deo te petitioneren, blijft het aandeel van de verzoekschriften dat pro deo werd aangeboden bijzonder klein aangezien achttiende-eeuws Antwerpen het toneel was van verregaande verpaupering van middengroepen. De vraag is waarom niet meer inwoners bij het stadsbestuur aanklopten door middel van een pro deo verzoekschrift. Wie bepaalde of een persoon al of niet pro deo kon petitioneren? In dit artikel is betoogd dat de relaties die inwoners hadden met de personen die instonden voor het redigeren en indienen van verzoekschriften potentieel bepalend waren voor de mate waarin ze het stadsbestuur konden benaderen. Met name de stoelklerken van de secretarie, de notarissen en de procureurs waren wellicht cruciale figuren in het faciliteren van pro deo diensten. Ze waren sinds de vroege zestiende eeuw formeel verplicht armen 'voor de liefde Gods' te dienen. Echter, er stonden geen sancties op het verwaarlozen van die morele plicht, en zeker in tijden van dalende procesvoering konden deze schrijvers elke verdienste uit schrijffloon goed gebruiken. Ze ontvingen immers geen vast salaris, maar hingen voor hun inkomens af van een soort stukloon, betaald door de stedelingen die gebruik maakten van hun diensten. Het is dan ook plausibel dat deze klerken, notarissen en procureurs slechts in zeldzame gevallen, als zij zich konden identificeren met de penibele situatie van een stadsgenoot, hun diensten gratis aanboden. De overeenkomst tussen het sociale profiel van de rekestranten, en die van de klerken, notarissen en procureurs is in elk geval treffend. Helaas is nog nauwelijks onderzoek gedaan naar deze groep la-

gere ambtenaren. Vooral hun interacties met hun cliënteel zijn een blinde vlek in de historiografie. Verder onderzoek naar hun positie als cruciale schakel tussen de stadsbevolking enerzijds en het stadsbestuur en de stedelijke rechtbanken anderzijds zou sterk bijdragen aan een beter begrip van de toegankelijkheid van het vroegmoderne stadsbestuur, en bij uitbreiding van de stedelijke rechtbanken. Het specifieke sociale profiel van de rekestranten die toegang kregen tot de rechtbank door de pro deo procedure, plaatst de alvast nodige vraagtekens bij de vermeende laagdrempeligheid van lokale rechtbanken die in de recent historiografie is benadrukt.

Over de auteur

Griet Vermeesch studeerde in 2001 af als historicus aan de Vrije Universiteit Brussel. Daarna werkte zij gedurende vier jaar aan de Universiteit van Amsterdam aan een doctoraat over Oorlog, steden en staatsvorming. De grenssteden Gorinchem en Doesburg tijdens de geboorte-eeuw van de Republiek (ca. 1570-1680). Sindsdien werkte ze aan de Universiteit Leiden en – sinds september 2007 – aan de Vrije Universiteit Brussel over vroegmoderne stadsgeschiedenis van de Lage Landen. Zo bestudeerde ze aspecten van regulering en de relatieve toegankelijkheid van vroegmoderne rechtbanken. De pro deo procedure kreeg daarbij de volle aandacht. Momenteel werkt ze binnen de onderzoeksgroep HOST als postdoctoraal onderzoeker van het FWO op een project getiteld 'The gatekeepers of urban justice. The pivotal role of lower legal professionals in dispute settlement in the early modern Low Countries'.

E-mail: griet.vermeesch@vub.ac.be

